

ВАЛЕНТИН ШУГАЄВСЬКИЙ.

(К и і в).

ЩО ТАКЕ «КАНАК»?

Етюд з галузи вивчення речей особистого вбрання Старої України.

В документах XVII—XVIII вв., що в різних випадках подають реєстри речей хатньої обстанови й побуту, іноді поміж речами особистого вбрання згадується «канак»¹⁾:

«Каначокъ рубоѣновый зобохъ боковъ»²⁾.

«Клейнотовъ женскихъ: перель, ланцужковъ, канаковъ, червонцовъ, дукатовъ»³⁾...

«Каначокъ алмазній въ 10 алмазахъ і 1 рубинъ».

«Коначокъ рубиновій зъ великимъ шафіромъ и около діяменти, цѣна оному тысяча рублей»⁴⁾.

«Туть же остається въ Сокиринцяхъ перестенковъ 12; коначковъ 4, табакерокъ золотихъ 2, да сундуковъ два з сребною посудою»⁵⁾...

Що-ж саме означали цим терміном? Канак — польське слово⁶⁾, означає намисто⁷⁾.

¹⁾ Варіанти: «конакъ», «коначокъ» «каначокъ».

²⁾ «Року 1732, мая 18. Реєстръ рѣчей материнськихъ, сколько імѣється на лице, взятыхъ панею Марією Ситенською, когда пошлюбила вторимъ бракомъ» (Тр. Черн. Предв. Комит. по устр. XV Арх. Съѣзда въ Черниговѣ, Ч., 1908, с. 22).

³⁾ «Декрет Генеральной Войсковой Канцелярии 1749 г. об уступке имений жены черниговского судьи Василия Томары, Пелагиею, мужу своей внучки Екатерины, черниговского хорунжему Василию Комаровскому» («Обозрѣніе Румянцевской описи Малороссии, Ал. Лазаревского», Ч., 1866, сс. 30—31).

⁴⁾ Реєстр речей посагу дочки прилуцького полковника Григорія Галагана Параскеви, що одружилася 1768-го року з бунчуковим товаришем Степаном Лашкевичем, «Галагановскій Семейный Архивъ», «Кіев. Стар.», 1883, XI, с. 465.

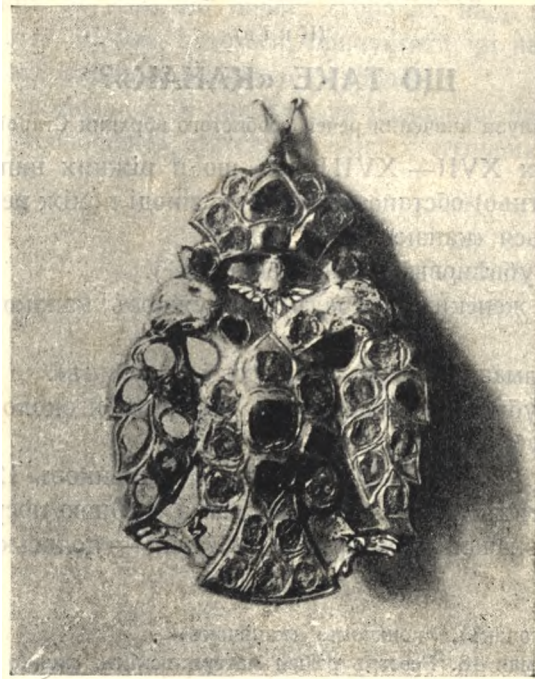
⁵⁾ Тестамент прилуцького полковника Григорія Галагана, складений 1771 р., Ibid., с. 461.

⁶⁾ Канак—слово не польське, а татарське; його запозичили в Татар і Поляки, і Україні. *Прим. ред.*

⁷⁾ П. П. Дубровскій, Полный словарь польскаго и русскаго языка. Часть польско-русская, Варш, 1906, с. 164: «Капак—и, м.—ожерелье (женское украшеніе)».

Горбачевський у своєму відомому «Словарѣ древняго актоваго языка сѣверо-западнаго края и Царства Польскаго» також вважає його за рід наміста, «що носили пані в половині XVII ст.»¹⁾ Але в українських документах XVII — XVIII вв. цьому слову надане інше значіння і воно означає іншу річ, як це показує порівняльна аналіза згадок про «канак» у документах, що вказують іноді і деякі ознаки його:

Самійло Величко в першому томі своєї «Лѣтописи» оповідає, посилаючися на «рукописныхъ лѣтописцовъ козацкихъ», що польський король-внучко Володислав, від'їжджаючи з-під Хотина по закінченню Хотинської

кампанії з Турками, відвідав 1625 р. 21 жовтня табор допоміжного козацького війська, що стояло тоді під Хотиним. Прощаючися з гетьманом Сагайдачним і всім військом, він дякував їм «за щирую и вѣрную службу въ военной окказіи висвѣдченную» запевняв їх у вдячності свого батька короля Жигимонта III, і «дароваль при томъ же Сагайдачному к а н а к ъ щ и р о з л о т н і й, въ осмдесять шесть червонихъ бывшій, на богатой фіялковой стонжцѣ²⁾ завѣшненій, на которомъ зъ одной стороны была персона отца его Принць Владиславова, короля Жигмунта, виборними рубѣнами осажена, а зъ другой стороны былъ орель гербовій короны Полскої, найвиборнѣйшими шафѣрами обложеній. Щогди дароваль Принць Сагайдачному,

¹⁾ Вильно, 1874, с. 178.

²⁾ Стрічці.

тогда его зъ постели зведено и на ногахъ поставлено ¹⁾; якій к а н а к ъ Владиславъ самъ зложилъ на Сагайдачного и поціловаль въ голову» ²⁾.

З наведеного опису предмета, що його королевич Володислав поклав на гетьмана Сагайдачного, видно, що в даному разі канаком назване не намисто, себ-то шийна прикраса, що охоплює шию і складається з кількох приблизно однакових предметів, але окремих, великий (порівнюючи з звичайними елементами намиста) предмет, який треба було носити на шиї, повішений на стрічці. Маючи медалевидний характер — зроблений він з золота, двобічний, з виображенням голови держави й державним гербом — він разом з цим не був медалею; можна було-б чекати, що його буде названо «дукатом» ³⁾, цеб-то назвою особливого гатунку монетовидних чи медалевидних шийних прикрас. Але його названо якраз к а н а к о м — отже він відрізнявся від дуката ⁴⁾.

В реєстрі речей підскарбієвої генеральної Марфи Степанівни Скоропадської, складеному невдовзі по 1745 р. ⁵⁾, є важлива вказівка на зовніш-

¹⁾ Сагайдачний лежав у ліжку, тяжко поранений. Після того він вже не вичунав і вмер у травні 1622 р.

²⁾ Лѣтопись Самоила Величка, изд. Врем. Комисс. для разбора древнихъ актовъ, т. I, К., 1848, Додаток, с. 35, 36. В перекладі Записок про Хотинську війну Матвія Титлевського, вміщеному в історичній збірці Стефана Лукомського, 1770 р. (вид. в IV т. Лѣтописи С. Величка, с. 151—182), в оповіданні про ту-ж таки подію сказано, що Володислав подарував Сагайдачному портрет Жигимонта III з польським орлом на другім боці, обсаджений рубінами й сапфірами, вартістю 70 червінців (с. 175).

³⁾ «Дукач», «лычман» пізніших часів.

⁴⁾ Треба відзначити, що Жигимонт III в подячнім листі з 12 січня 1622 р. гетьманові Сагайдачному й війську за послуги в Хотинській війні каже між иншим, що посилає гетьманові корогву, булаву і «Канак w рієс set talerów». Сагайдачний в відписнім листі до короля українською мовою дякує королеві за «клейти войсковіє—короговъ, булаву, и за к а н а к ъ». Що саме являв собою цей «канак» — напевне не відомо. В російському перекладі грамоти Жигимонта III, до неї прикладеному (Лѣтопись Величка, т. I, приложения, с. 42—5), це слово перекладене словом «цѣпъ». Але-ж у згаданій збірці Лукомського (прим. 3 на с. 4, л. I) в викладі подячного листа Жигимонта III Сагайдачному (Лѣтопись С. Величка, т. IV, с. 177) сказано, що король подарував Сагайдачному корогву, булаву і «п о р т р е т ъ въ 500 талеровъ битыхъ»; Сагайдачний, відповідаючи, дякував королеві за його ласку, «а особливо за знамя и за булаву и за п о р т р е т ъ». Збірник Лукомського складено в третій четвертині XVIII ст., коли термін «канак» існував ще в живій мові і значіння його мусіло бути добре зрозуміле серед людности; тому треба думати, що переклад грамоти Жигимонта III, що зробив Лукомський, точніший, і що присланий до Сагайдачного «канак» був дійсно портрет, а не ланцюг; це тим більш імовірно, що вказана в грамоті вартість канака—500 талерів занадто висока для ланцюга, хоч-би й золотого.

⁵⁾ М. С. Скоропадська, дочка стародубівського вїта Спиридона Ширая, була в першому одруженні за військовим канцеляристом Яковом Чарнишем. Коли вона одружилася вдруге—з генеральним підскарбієм Михайлом Василевичем Скоропадським, вона розподілила речі, що дістала від першого чоловіка, між його дітьми—дочкою Ганною і трьома синами. З цього приводу і складено цитований тут реєстр, виданий у «Черн. Губ. Вѣдомостяхъ», 1858 г., № 23, часть неофіціальная.

ній вигляд канака, що його зазначено в реєстрі поміж іншими жіночими прикрасами. Ця вказівка дає, разом з тим, змогу розгадати значіння двох предметів, вміщених поміж численних жіночих окрас у двох описах з першої чвертини XVIII в., що мають визначну історичну вартість — «Реєстръ имѣнія Семена Палія» (1704 р.¹⁾ і в «Книгѣ пожиткамъ бывшаго Черниговскаго полковника Павла Полуботка» (1724 р.).

В реєстрі Скоропадської вона передає дітям її першого чоловіка між іншим «коначокъ орликаомъ сдѣланній». В реєстрі-ж майна С. Палія, у відділі «Клейноти и сплендори женскіе» читаємо: «штучка една к шталтомъ орла зъ рубѣнками, зъ чотирма шмаракгдами»²⁾. Це не «запона» (аграф), і не «ланцюжок», і не «маніста», і не сережки, бо ці речі названі пізніше в цьому-ж таки відділі. З другого боку, ні в цьому відділі, ні взагалі в реєстрі нема терміну «канак», хоч самого предмету, як звичайної шийно-нагрудної прикраси, не може тут не бути.

Порівнюючи ці дані з вищенаведеною формою канака, «орликомъ сдѣланного», ми мусимо визнати, що штучка «к шталтом орла» і є канак. Особи, що складала реєстр, або не знали цього терміну, або не зрозуміли призначення предмета.

Безперечно канаком був і «орель золотой, над главами крестъ, въ немъ искръ яхонтовыхъ красныхъ 45, въ срединѣ изумрудъ зеленый» — предмет, записаний у відділі «женскихъ крестовъ» у «Книгѣ пожиткамъ Павла Полуботка»³⁾. Тут його не названо властивою йому назвою з цілком зрозумілої причини: опис складала російські офіцери⁴⁾, що, звичайно, не могли знати місцевих українських назв предметів⁵⁾.

Таким чином, ми бачимо, що канак іноді мав—і доволі, здається, часто — форму орла, зробленого з металу і прикрашеного коштовним камінням. В деяких випадках каміння було основним елементом канака, а метал мав допомічне значіння держална, оправи, як це видно з наведених вище цитат: «каначокъ рубѣновый зобохъ боковъ», «коначокъ алмазній въ 10 алмазовъ и 1 рубинъ», «коначокъ рубиновій зъ великимъ шафіромъ и около дияменти». До типу канаків цього роду належить правдоподібно і «(штучка) другая круглая зъ рубѣнами», зазначена в реєстрі Палієвого

¹⁾ Лѣтопись Величка, т. IV, Кієвъ, 1864, с. 111—132. Висловлюємо щирю подяку академікові Д. І. Багалію, що звернув увагу дослідників української побутової старовини на цей цінний документ.

²⁾ Реєстръ, с. 118.

³⁾ «Книга», с. 5. Поміж хрестами ця річ записана очевидячки тому, що в орла був «надъ главами крестъ»; до інших відділів—«серги», «женскихъ цѣпей золотыхъ», «жемчужныхъ перлъ»—він мабуть зовсім не пасував.

⁴⁾ Майор Михайло Раєвський, лейб-гвардії сержант Львов і інші.

⁵⁾ Всюди в описі уживано великоросійських назв: «палата, завѣси, горница, поставецъ, свѣтлица, кровать, хоромы, яхонтъ, лазоревый, пуговицы, цѣль, ленты, ворворки» і т. д. і т. д.

майна. Що це був канак — свідчить вміщення його в однім реченні разом з «штучкой кшталтомъ орла» і одне наймення для обох — «штучка».

Є ще така вказівка на можливу форму «канака»: «кручковъ сръбнихъ визолоченихъ въ обѣ стороны по двѣ пари, которіе въ реестрѣ госпожѣ подскарбиной написани канаками» ¹⁾.

З'єднуючи до купи наведені дані, можна зробити висновок, що канаком звали в Старій Україні предмет, що уживали як шийно-нагрудну окрасу, яка мала ріжноманітну форму — фігури орла, монето-чи медалевидну, то подібну до фігурного гачка, то форму чисто орнаментальну, що мала бути фоном для каміння, з якого «канак» складався, і т. д. ²⁾.

Матеріал канаків був метал — золото чи срібло головним чином, а також коштовне каміння, переважно рубіни, смарагди, сафіри, а також діаманти ³⁾. Прикрашування коштовним камінням є, правдоподібно, характерна риса канака, що відрізняє його від «дуката» в тих випадках, коли своїм типом він був близький до нього. Таким чином своїм призначенням і зовнішнім виглядом канак наближається до сучасного кулона.

Що-до відношення його до намиста, то він міг бути частиною його, головною центральною його підвіскою.

В музеях і приватних збірках України схоронилася певне чимала кількість речей, що їх можна було-б визначити як канаки. Особливий інтерес являють собою ті з них, що за їх типом їх можна було-б ув'язати з характерними рисами канаків, описаних в історичних документах. Ми маємо змогу зараз назвати три таких примірники. Двоє з них зроблені «кшталтомъ орла» і таким чином подібні до вказаних зразків, згаданих у реестрах речей М. С. Скоропадської, С. Палія й П. Полуботка; третій є аналогічний «штучке круглой зъ рубѣнами», що міститься в реєстрі Палія.

Перший і третій належать Чернігівському Державному Музеєві. Їх вправлено в горішню дошку цільного срібного окладу євангелія київського друку 1746 р. ⁴⁾ і разом з двома іншими прикрасами вони становлять чотири окремі додаткові окраси окладу. Оклад, барокового типу, зроблено 1757 р. на замовлення гадяцького Святомиколаївського монастиря, якому належало саме євангеліє, за ігумена Ісидора Чернявського (див. мал. 2). Про оправлення євангелія зберігся цікавий запис, зроблений ритуванням на долішньому заломі долішньої дошки окладу з унутрішнього боку⁵⁾.

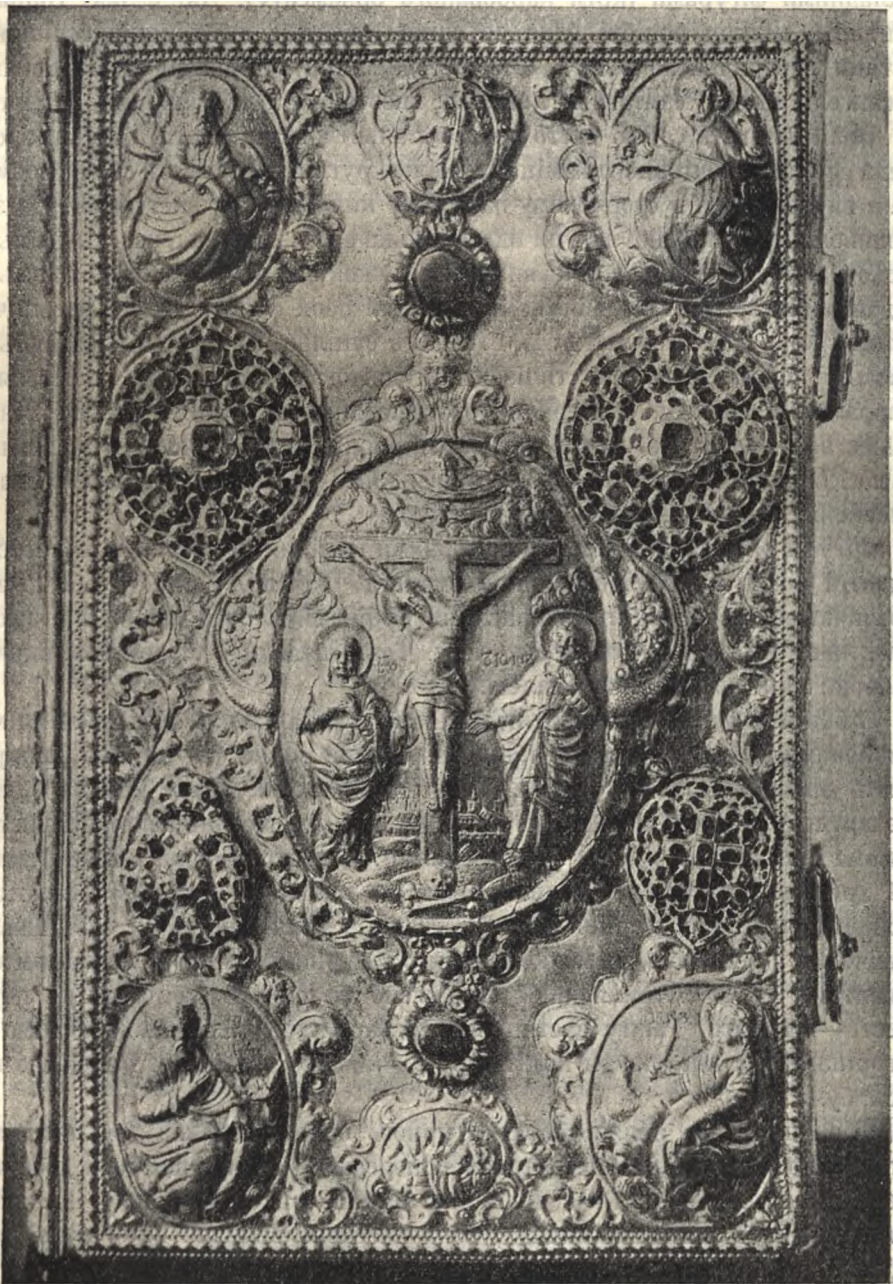
¹⁾ Вищезгаданий реєстр М. С. Скоропадської. ²⁾ Це лише приблизний огляд форм; ріжноманітність фігур у невеликій кількості наведених прикладів свідчить про те, що вони не вичерпують реєстру тих форм, що їх міг мати канак. ³⁾ Діаманти («алмазы» і «бриллианты») — лише в пізніших часах. ⁴⁾ Відділ Культів, № 241, 1926 р. Євангеліє це вступило до музею з чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. ⁵⁾ „Сіє Євѣнѣе Євѣнѣе зѣлаано за оца Ігумена Ісидора Чернявского 8 свѣтониколаевскій Гадяцкій Мнѣрх з севѣра [монастѣрнкого (sic!) апозлата спрошенія 1757 года зрѣва ваги фунтовъ 5 споловиною и золот: 5:“

В центрі горішньої дошки окладу у великому овалному вінці накарбовано досить високим рельєфом виображення розп'яття з передстоячими; в кутках, в овальних медальйонах — чотири євангелисти. Між двома долішніми медальйонами, в малому бароковому овалному картуші викарбоване покладення до гробу, а між горішніми — воскресіння. На долішній дошці окладу, в центрі, в овалному вінці—виображення на цілий зріст св. Миколи Мірлікійського, патрона гадяцького монастиря, також карбоване. Вгорі й долі в невеличких барокових картушах — благовіщення й обрізання. По кутках — чотири «пуклі» («жуки»). На вільних площинах обох дощок окладу, головним чином коло медальйонів і навкруги їх, в'ються віти аканту в бароковому трактуванні. Крім того, коло центральних медальйонів особливі схожі на роги волоти, характерні в бароковім декоруванні. Далі, на горішній дошці, вгорі, між картушем з виображенням воскресіння і центральним виображенням вправлено восьмикутній, плаский, досить великий сердолік, оточений опуклим кільцем з рівчачками, в яке вставлено дванадцять невеликих діамантів. Долі, між картушем з виображенням покладення до гробу і центральним виображенням, симетрично до горішньої вставної окраси, вправлено овалний зелений камінь ¹⁾, а круг нього, в опуклому кільці — шість діамантів ²⁾. Ці дві прикраси трохи незвичайні для окладів євангелій; але зовсім незвичайне явище — чотири згадані додаткові окраси (див. мал. 2).

Їх прикріплено до поверхні оклада тонкою, майже непомітною дротинкою, просунутою крізь товщу оклада, і окантовано особливими опуклими бордюрчиками, які підвищуються над масивною площиною оклада, відповідно до лінії контуру прикрас, і таким чином доводять, що вже роблячи оклад, взяли на увагу потребу прикрасити його пізніше додатковими

¹⁾ Здається хризопраз, але можливо, що й скло.

²⁾ Жадних марок і йменників на окладі не знайдено, навіть після уважного обслідування його. Разом з тим не можна не звернути увагу на те явище, що загальною композицією барокового орнаменту і його трактуванням цей оклад дуже нагадує оклад 1749 року, з клеймом майстра Ф. Л. на євангелії 1746 р. київського друку, що належить Всеукраїнському Історичному Музеєві в Києві (видав його Д. М. Щербаківський, «Оправа у київських золотарів XVII—XVIII вв.», Київ, 1926, с. 35, мал. 24). Разом з цим оброблення орнаменту горішньої половини середника до л і ш н ь о ї дошки гадяцького євангелія майже зовсім тотожне з таким-же обробленням горішньої частини середника г о р і ш н ь о ї дошки київського євангелія — з зовсім однамітним обробленням поверхні схожих на роги волот лускою. Також подібно оброблено дрібниці з коштовним камінням на обох євангеліях. З другого боку виображення євангелистів і символічні фігури коло них у чотирьох кутніх медальйонах чернігівського (гадяцького) євангелія трактовані абсолютно тотожньо з тими-ж виображеннями на оправі євангелія 1717 р.; оправа ця 1722 року, роботи київського майстра Яреми Білецького (належить Київському Музеєві, видана в Д. М. Щербаківського, *op. cit.*, с. 26, мал. 14). На жаль, брак місця не дає змоги спинитися тут у звязку з наведеними даними на питанні про авторство оправі гадяцького євангелія.

Мал. 2.

накладними фігурами (крім карбованого орнаменту). Дві великі горішні прикраси, цілком подібні одна до одної, лежать з обох боків горішньої частини центрального овалу, безпосередньо під горішніми медальйонами з євангелистами. Розмір цих прикрас: висота — 8,5 см, ширина — 7,2 см.

Вони являють собою чисто орнаментальні ажурні пласкі фігури, зроблені з срібла й коштовного каміння, майже круглої в загальній схемі форми, але з витягнутими в сторчовому напрямку килевидними виступами. По зовнішньому краю кожної фігури йде вузька срібна смужка, що складається з трьох, з кожного боку злегка вигнутих, дужок, які вгорі й унизу сходяться згаданими килевидними виступами. В центрі обох фігур вміщено восьмичастинні трохі опуклі розетки; їх оточують суцільні вінки, що складаються з восьми досить великих стилізованих квіток на тоненьких стебельцях, з парами маленьких, симетрично розташованих вигнутих листків. Вінок займає всю просторінь між розеткою та зовнішньою смужкою і з'єднаний з нею кінчиками листя й квіток і тоненькими вусиками, утворюючи в незаповнених місцях тонкий гарний ажур.

Фігури рясно прикрашено коштовними каміннями і почасти імітацією: в центрі розетки вміщено великий смарагд ¹⁾, решту поверхні обсаджено невеличкими (двох розмірів) пласкими рубінами й смарагдами, що дають дуже живу й ефектну кольорову гаму. Тонкі вусики — перемички вкрито зеленою, синьою й білою емалю.

З боків долішньої частини центрального медальйона, над нижніми медальйонами з євангелистами прикріплено дві інші фігури, що прикрашають оправу. Права — пласка, в загальній схемі майже кругла ²⁾, але має витягнуту назовні долішню частину, яка утворює килевидний виступ з двома відігнутими в боки загостреннями. В центрі фігури вміщено золотий хрестик з золотими трилисниками, що виходять з кутків перехрестя в обидва боки. Просторінь між хрестиком з трилисниками і зовнішньою хвилястою смужкою — рамочкою вкрито ажурним квітково-рослинним орнаментом. Хрест і трилисники обсаджено пласкими рубінами; на перехресті — смарагд. Решту частин вкрито барвистою мережаною емалю ³⁾. В горішній частині фігури помітно зріз — можна гадати від ушка, що колись було тут.

Ліва прикраса являє собою фігурного орла, особливо для нас цікавого. Важлива відміна її від трьох попередніх у тому, що вона двобічна й опукла з обох боків, — з долішньої більше ніж з горішньої. Не дуже прилягаючи до площини оклада, вона частково виявляє декоративне оброблення її долішньої поверхні. Розмір її 4×5,4 см.

¹⁾ Мабуть скло з фольговим підкладом; в правій прикрасі його бракує (він випав).

²⁾ Лінія контуру її складається з таких самих дужок, як і у великих фігурах. Розмір її: 4,5×5,4 см. ³⁾ Більша частина її висипалася.

Своїм типом це фігура московського геральдичного орла XVII віку. Він двоголовий, з розгорненими й поставленими майже сторч крилами, з трапезуватим хвостом і шостибічним щитком на грудях, витягнутим у сторчовому напрямку. Голови увінчано одною загальною великою п'ятизубою короною. За винятком голів, перемички між ними, що виступом угору підтримує корону, і лап вся решта поверхні фігури орла поділена неглибокими подвійними борозенками, що дають дуже схематизований вигляд пір'я, і обсаджена пласко покладеними платівками рубінів та чортирма смарагдами¹⁾. Вказані ж спочатку частини, інакше прикрашені, вкрито мережаною емалею: червоною, білою, чорною й жовтою. Другий бік фігури, оскільки її можна розглянути збоку, оброблений вставками кольорової емалі, з додатком до названих кольорів блакитного. На кінці середнього зубця корони, щеп-то на найвищій місці фігури, ясно помітно згладжений зріз, безперечно від вушка, що раніш було тут, прилютоване до фігури.

Порівняльне вивчення оправи євангелія з одного боку і змальованих прикрас з другого показує, що ані стиль їх, ані манера виконання, ані характер мотивів, ані спосіб декоративного оброблення їх поверхні — не мають нічого спільного. Прикраси виготовлено в іншому місці, робили їх інші майстри і зовсім не з тим, щоб прикрасити ними євангеліє. Це твердження можна довести тим, що обидва менші предмети мали вушка або кільця, щоб їх вішати²⁾, а фігурка орла має декоративно оброблений зворотний бік; цього не могло-б бути, якби ця річ призначалася для прикраси оправи євангелія, щеп-то для того, щоб її можна було зворотним боком прикріпити до поверхні оправи.

II.

Ми не ставимо собі завдання рішати тут питання, на що призначалися спочатку два більші предмети — це вийшло-б за межі нашої теми. Але дві менші прикраси, без сумніву, «канакі». Це видно, по-перше, з вищезгаданого факту існування в них вушок або кілець для підвішування їх, а в фігурці орла — з декоративного оброблення її обох боків — одного бідніше ніж другого (емалею замість коштовного каміння): очевидно передбачалося, що підчас користання фігуркою буде видно обидва боки її, але один з них не завжди, не як головний³⁾. По-друге — і це особливо важливе — це

¹⁾ По одному смарагду в основах лап, один у центрі горішньої частини корони, один був колись у центрі нагрудного щитка, але тепер його бракує.

²⁾ Килевидні виступи більших фігур також обрізані і очевидячки мали якесь продовження.

³⁾ Спрошене, менш декоративне оброблення долішнього боку власне шийно-нагрудних прикрас, що підвішувалися за допомогою вушок чи кілець до ланцюжків, намист, стрічок і т. д., і раніш і тепер є явище цілком звичайне.

доводить зовнішній вигляд обох речей, дуже близький до опису ознак «канаков» у «Реєстрѣ имѣнія Палія» і «Книгѣ пожиткамъ П. Полуботка». «Штучка една кшталтомъ орла зъ рубѣнками, зъ чотирма шмаракгдами» — тут безперечна тотожність з головними ознаками нашої фігури орла, навіть кількістю смарагдів, що її прикрашають. Певна ріжниця є між нашим канаком і орлом «Книги пожиткамъ П. Полуботка»: там «орель з о л о т о й надъ главами к р е с т ъ, въ немъ искрѣ яхонтовыхъ красныхъ 45, въ срединѣ изумрудъ зеленый». Але все-ж таки основні ознаки однакові, і полуботківський орел є безперечно лише розкішніший і багатший в а р і я н т канаків «кшталтомъ орла», до яких належить і наш канак, — варіант, почасти використаний замість релігійного символу, що заміняє zarazом нагрудний хрест («надъ главами крестъ»). Здається ту-ж службову, допомічну роль частково відогравав і другий канак, з золотим хрестом усередині, прироблений до оправи євангелія 1746 р. Чернігівського Музею. Але з огляду на особливу декоративність його оброблення й художню значність елементів, що оточують хрест, ця додаткова функція лишається другорядною і сама річ зберігає своє значіння канака. Аналогічна йому є «штучка круглая зъ рубѣнками» «Реєстра имѣнія Палія», записана там поруч з «штучкой кшталтомъ орла». Правда, наш канак не зовсім круглий, але ця ріжниця не істотна і не може перешкоджати визнати приналежність обох речей до того-ж самого типу канаків.

Другий канак, «орликомъ сдѣланий», належить авторові цих рядків ¹⁾ (див. мал. !).

Він цілком подібний до змальованого вище канака-орла Чернігівського Музею і відрізняється від нього лише трохи відмінним малюнком емалі на перетяжці між двома головами орла і на лапах, браком у них жовтих плямок і нарешті трикутною формою смарагда, вправленого в корону ²⁾. В іншому — навіть кількістю рубінів і смарагдів і порядком їх розміщення на поверхні окремих частин — він зовсім тотожний з попереднім. До того в цьому канаку збереглося вушко, прироблене до горішньої частини корони, і це без сумніву доводить, що на місці зрізу на короні першого канака також було вушко.

Зворотний бік його, так само, як і в канака Чернігівського Музею, вкритий вставками емалі. Але там характер цього декорування майже не можна було розібрати, бо долішнім боком канак міцно притулений до оправи євангелія; тут його можна добре розглянути. Вставки на крилах ніби по-

¹⁾ Його придбано випадково в особи, яка пояснила, що цю річ знайдено в якійсь церкві, де вона лежала серед зіпсованих і непотрібних речей церковного вжитку.

²⁾ Смарагд першого канака квадратний. В центрі нагрудного щитка канака, який розглядаємо, вправлено смарагд; цілковита схожість обох канаків дає змогу думати, що й канак Чернігівського Музею в цьому місці, в порожньому тепер гнізді, також мав смарагд.

вторюють їх контури і лежать уздовж. В інших місцях вони мають форму квадратиків і ромбиків, повернених кутками в сторчовому й поземому напрямках і поділених між собою срібними смужками.

Зберігся цей канака далеко гірше, ніж два попередні, заціліли лише 9 рубінів з 38 і 2 смарагди з 4-х; емалю з долішнього боку майже вся висипалася, на горішньому — пошкоджена. Долішньої частини лівого (від глядача) крила бракує — вона відламана. Ці пошкодження дають змогу познайомитися з матеріалом і технікою виконання канака. Його зроблено з 2-х опуклих товстих срібних платівок, що складають горішню й долішню частини його. Щілину між ними заповнено якоюсь цегляного кольору масою. На неї спираються, а можливо і притримуються платівки рубінів і смарагдів, що їх уставлено в прорізі в срібних поверхнях предмета і закріплено краями прорізів. Гнізда для емалі з долішнього боку врізано в глибину срібної платівки і дно їх вкрите грубим штрихуванням, зробленим очевидно для того, щоб емалю міцно трималася на металі.

Такі ці цікаві примірники жіночих шийно-нагрудних прикрас на Україні XVII — XVIII ст. На перший погляд може здатися дивним, що канаки — орли вироблювано за типом московського геральдичного орла. Але це явище не становить якогось винятку. Образотворче мистецтво України та її геральдика не знають орла серед місцевих орнаментальних мотивів і геральдичних емблем. Орел, широко розпросторений мотив в українській орнаментиці XVIII і XIX вв., з'явився сюди з Московщини і запозичений імовірно від типу офіційного гербового орла. Особливо прищепився він в орнаментиці народніх тканин і вишивок; тут можна спостерігати еволюцію його типу в тісному зв'язку з змінами його типу в російському гербі, але в своєрідному місцевому переробленні ¹⁾.

Змальовані два канаки і є ранні, допетровські приклади з'явлення на Україні орла в ролі орнаментального мотиву. Здається до того, що в цьому випадкові ми маємо справу із зразками не тільки певного художнього мотиву, що перейшов на Україну, але й із зразками привезених з-за кордону речей, трактованих у цьому мотиві: на нашу думку, змальовані канаки — московського вироблення, бо про це свідчить вся сукупність зовнішніх даних цих предметів.

---

¹⁾ В цьому розумінні дуже цікава скатерть гетьмана І. Скоропадського, що належить Чернігівському Музеєві. По крайці вишито фігуру орла, що кілька разів повторюється, ранньо-петровської доби, з одною великою п'ятизубою короною, що вінчає обидві голови орла; в центрі-ж виображено орла пізнішого часу того-ж царювання з іншим трактуванням всієї фігури і з трьома коронами на головах. Чим пояснити таку пристрась до орла на Україні, до цього чужого й неприродного духові українського орнаменту мотиву, на цьому питанні я не буду тут спинятися; він заслуговує на окрему розвідку.